

І. ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ

УДК 334.722

О. О. Беляєв, д-р екон. наук, проф.,
Л. П. Бортнікова, канд. екон. наук, доц.,
А. П. Самійленко, канд. екон. наук, ст. викл.
КНЕУ імені Вадима Гетьмана

ЦИВІЛІЗОВАНЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО В УКРАЇНІ: СТАНОВЛЕННЯ І ПЕРСПЕКТИВИ

У статті виявлено основні тенденції становлення цивілізованого підприємництва в Україні, визначено особливості формування та проблеми його розвитку. В результаті критичного аналізу стану національної економіки показано не виправдані очікування позитивних змін, значний розрив між доходами різних верств населення змінилися потребою пошуків шляхів виживання замість творчо-продуктивного підприємництва. За цих умов становлення підприємницького сектора відбувається не еволюційним, природним шляхом, а переважно штучно, під тиском зовнішніх обставин.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: венчурне підприємництво, малий бізнес, підприємницький механізм господарювання, цивілізоване підприємництво.

Підприємництво представляє складний за структурою об'єкт, феномен, риси якого розкриваються поступово, згодом модифікуються, збагачуються. Його роль у розвитку економіки в умовах соціально орієнтованої економіки постійно зростає. Дослідження рушійних сил підприємництва та з'ясування сприятливих умов для їх повної реалізації на благо суспільства залишається одним з актуальних завдань економічної теорії.

Свідченням того, що підприємництво в Україні ще не реалізовує свій потенціал на користь суспільного розвитку, є низькі темпи зростання валового внутрішнього продукту, продуктивності праці та віддачі капіталовкладень.

Кількісне зростання ще не перейшло у нову якість: зростає частка збиткових підприємств (майже 40 % за результатами 1 півріччя 2006 р.), а серед інших прибуткових структур є значний прошарок таких, що не мають достатнього прибутку для розвитку бізнесу [3]. Міжнародне визнання країною з ринкової економікою ще не означає закріплення підприємницького механізму господарювання.

Статистика підприємництва не дозволяє зробити повноцінний висновок про адекватність його розвитку ринковій економіці. По-

перше, державні органи статистики лише малий бізнес відносять до підприємницьких структур. По-друге, ідентифікація суб'єктів підприємництва не виключає помилкового внесення у реєстр тих суб'єктів, що де-факто не ведуть підприємницької діяльності, а саме людей найманої праці (під формою приватного підприємця), фірм-прикриття (для відмивання грошей, «конвертаційних центрів», ухилення від сплати податків), титульних структур (спеціально призначених лише для володіння участю в капіталі корпорацій). По-третє, рівень прибутковості є явно заниженим з метою «оптимізації податків», а лише одиниці підприємницьких структур показують повний прибуток до оподаткування. Офіційна статистика повідомляє про 1,8 млн зареєстрованих фізичних осіб-підприємців. Однак, за нашою оцінкою, лише 1/5 частина насправді веде власний бізнес, а решта таких «квазі-підприємців» працює за наймом, оскільки така реєстрація дозволяє заощадити самому як роботодавцю, так і працівнику на податках і відрахуваннях.

Головною причиною є незавершеність нагромадження капіталу. Це призводить до того, що бізнес (ми в цьому контексті його ототожнюємо з підприємництвом) не виконує свої природні функції повною мірою, навіть деформується його мотивація, роль у суспільстві. Прагнення власників бізнесу зібрати необхідний стартовий капітал може приходити у протиріччя з інтересами суспільства: необхідна для первісного нагромадження прибутковості бізнесу більше 100 % лише в одиничних випадках може бути досягнута без нехтування інтересів суспільства або навіть їх завдання шкоди суспільному багатству.

Початковий (стартовий капітал) як правило, має нетрудову природу за походженням. Причина полягає в тому, що рівень трудових доходів абсолютної більшості громадян у постсоціалістичних країнах знаходиться на рівні прожиткового мінімуму або, у кращому випадку, на рівні, що дозволяє забезпечувати споживання домогосподарства та робити незначні заощадження. Такі заощадження розраховані на будь-які цілі відкладеного споживання, але ж не на акумулювання коштів для започаткування власної справи.

Нові перспективи для малого бізнесу відкриваються у зв'язку з розвитком венчурного підприємництва, коли для доопрацювання та втілення інновацій достатньо може бути обмежених інвестицій з боку винахідників та їх спонсорів.

Кредитування банками малого бізнесу із самого початку, тобто тій особі, яка вирішила відійти від найманої праці та заснувати свій бізнес, в Україні не розповсюджено. В багатьох країнах, що розвиваються (так званих країнах перехідної економіки), функції

онують небанківські мікрофінансові установи, які кредитують на досить пільгових умовах початківців у приватному бізнесі: кредитні кооперативи, фонди фінансової підтримки, спеціалізовані мікро-кредитні організації. Ресурси для кредитування такі установи одержують від держави або під гарантії держави у міжнародних фінансових організацій.

Нерозвинута мережа мікрофінансових установ стримує становлення «середнього класу». В Україні можливості кредитних спілок настільки обмежені, що ціна та розмір кредиту очевидно є невідповідними потребам заснування бізнесу: середній розмір позик коливається навколо 3 тис. грн, призначення — переважно для придбання споживчих товарів, а ставка — на 5—10 % вище від банківських ставок.

Власних накопичень у підприємців-початківців було б достатньо у разі перевищення оплати праці споживання та заощаджень для споживчих цілей. Однак середній рівень зарплати працівників в Україні ледве перевищує 1000 грн на місяць, а цього недостатньо, щоб протягом 3—5 років накопичити достатній стартовий капітал на рівні 50—100 тис. грн.

Все ж таки малий бізнес набуває свого розвитку. Генеза цього феномену в Україні має, на нашу думку, суперечливу природу: з одного боку, накопичені для бізнесу гроші можуть представляти ті чи інші нелегальні доходи, з іншого боку, основна частина дрібних підприємців — це колишні працівники, або безробітні, які починали із позичених коштів не в банках, а в своїх знайомих та рідних.

У таких умовах створення цивілізованого підприємництва ускладнюється з причин нерівного доступу до фінансів для бажаючих заснувати свою справ та обмеження для одних та пільги для інших для входу на ринок. Більшість перших капіталістів в Україні виникла у період фінансових криз, галопуючої інфляції, коли підприємства відчували гостру нестачу обігових коштів. Тоді та людина, яка мала через своїх знайомих пільговий доступ до дешевих коштів, була в змозі придбати задешево цілі майнові комплекси.

За відносно короткий час в Україні після розпаду СРСР вже працювала схема створення стартового капіталу: запозичення коштів — вкладення в дефіцитні товари — забезпечення підприємств сировиною — придбання участі в капіталі цих підприємств. Так, відомий в Україні завод (закрите акціонерне товариство) з виробництва пакувальної продукції опинився в безвихідному стані, коли одночасно зростала дебіторська та кредиторська заборгованість, виробництво вимушені були скоротити удвічі. В такий мо-

мент до керівників заводу звернувся власник невеликої фірми, який запропонував мільйонну фінансову допомогу в обмін на контрольний пакет акцій. В результаті на заводі з'явився новий власник, вклавши свої тимчасово вилучені з обороту 2 млн грн у сучасне підприємство, що мало основних засобів на суму більше 400 млн грн.

Іншою типовою схемою було запозичення коштів без повернення (як різновид шахрайства) або за символічною ціною (державні позики за різними програмами). В умовах значного перевищення темпів інфляції над процентними ставками, багато перших капіталів виникло на хвилі елементарних спекуляцій.

Ще одним, але не єдиним шляхом нагромадження капіталу була в Україні капіталізація влади, коли державні чиновники використовували свою посаду для перерозподілу державних коштів, ресурсів, об'єктів власності в своїх власних інтересах або в інтересах рідних, друзів. Хабарництво часто прокладало шлях до створення фінансових імперій. Навіть в умовах тотального дефіциту продовжували існувати так звані «фонди», а також «неліквіди», товари, що очікували свого покупця, нездатного на той момент розрахуватися.

Навіть мале підприємство в умовах надання йому режиму найбільшого сприяння з боку держави (уряду) здатне захопити значну частку ринку. Це можуть бути виключні дозволи (на видобування природних ресурсів, експорт певної продукції, обслуговування розрахунків, забезпечення енергоносіями тощо), підряди на виробництво продукції для державного сектору, розпорядження державною власністю (державним підприємством).

Миттєвим, але вирішальним за обсягами й сферами було нагромадження капіталу у період розпаду СРСР, коли безгосподарність дозволила привласнити кошти, дефіцитні товари, цілі майнові комплекси, що належали громадським й політичним організаціям соціалістичної епохи. Багато колишніх активістів, професійних «партократів» швидко зорієнтувалися та привласнили об'єкти промислового й соціального призначення, а також перерозподілили грошові кошти комуністичної партії та комсомолу (в основному членські внески), вклавши їх вже через власні структури або від себе особисто в різні підприємства.

Однозначно нецивілізованим за походженням стартового капіталу та за функціонуванням є бізнес, що засновували кримінальні злочинці. Джерелами коштів були різні види нелегальних доходів від пограбувань, рекету, проституції, азартних ігор, торгівлі наркотиками, зброєю тощо. Згодом такі доходи були повні-

стю легалізовані, тобто перетворилася на капітал доходних підприємств. Однак, і на сьогодні зберігалася така форма відмивання грошей, як участь у капіталі прибуткових підприємств, коли під загрозою або за великі гроші бандитськими угрупованнями придбаваються пакети акцій.

Саме такій бізнес, кримінальний за походженням, є найбільш віддаленим від цивілізованого підприємництва. Розбіжність виникає саме у засобах збагачення, порушенні правил чесної конкуренції, лояльності до влади, партнерства з найманими працівниками, порядності, обов'язковості у виконанні угод. Тобто правила кримінального світу переносяться на бізнес, і це створює серйозну загрозу для суспільства.

По-перше, деформуються загальнолюдські цінності, які нехтуються, з'ясування претензій заміщуються розмовами «по поняттях». По-друге, чесний бізнес, тобто такий, що ведеться за елементарними правилами ділової етики, страждає, пригнічується, стримується. По-третє, для широкого загалу створюється враження про неможливість законного збагачення, нереальність створення власної справи.

Цивілізоване підприємництво формується поступово, особливо в таких країнах, де тривалий час (протягом двох поколінь і більше) державний апарат винищував навіть паростки підприємницької ініціативи.

Таблиця 1

**ОСНОВНІ ПОКАЗНИКИ ЕКОНОМІЧНОГО І СОЦІАЛЬНОГО
СТАНУ УКРАЇНИ у 2001—2006 роки**

Показники	2001	2002	2003	2004	2005	2006*
Валовий внутрішній продукт , млн грн	204190	225810	267344	345113	424741	434940
Темпи зростання, %	109,2	105,2	109,6	112,1	102,6	102,4
Інвестиції в основний капітал , млн грн	32573	37178	51011	75714	93096	78152
Темпи зростання, %	120,8	108,9	131,3	128,0	101,9	83,9
Прибуток підприємств до оподаткування , млн грн	18741	14641	19643	44578	57619	49200
Темпи зростання, %	134,5	78,1	134,2	226,9	129,3	85,4
Питома вага збиткових підприємств , %	38,2	38,8	37,2	34,8	33,3	38,4

* Оцінка шляхом перерахунку результатів 1 півріччя на рік.

Джерело: Веб-сайт Національного банку України. — www.bank.gov.ua

Доцільно в історичному плані розглядати кілька фаз в історії відновлення (або краще сказати — становлення) цивілізованого підприємництва в Україні:

- до 1985 року — тривала криза командної економіки;

- з 1985 по 1991 роки продовжувалася «розбазарювання» державного та колгоспного майна;

- з 1992 по 2004 тривала основна приватизація, яка перейшла у нову фазу перерозподілу.

З 2005 рік по 2006 рік — початок «реприватизації» та перерозподілу майна між фінансовими олігархами. В якості інструменту реприватизації вже виступила не держава (Фонд державного майна), а суди, які прийняли небезспірне рішення про повернення у державну власність таких великих підприємств, як Криворіжсталь. За таких умов існує побоювання в підприємницькому середовищі щодо гарантій недоторканості своїх інвестицій. Це навіть уповільнило приріст іноземних інвестицій в Україну в 2005 році.

Нецивілізоване ведення бізнесу — це «гра без правил», або за правилами, які задає найбільш сильний економічний суб'єкт, без врахування інтересів збереження суспільства.

Найбільш типовими ознаками нецивілізованого підприємництва є: нездорова конкуренція, панування сили, неповага до закону, нехтування суспільним благом, збагачення за будь-яку ціну, готовність до підробок, спекулятивний характер, прагнення отримати негайну вигоду, орієнтація на надприбуток. Соціальна безвідповідальність сучасного бізнесу характеризується відмовою підприємців від фінансування освіти, науки, екології, охорони здоров'я, участь ділової еліти у політиці переважно лише заради власного інтересу, лобювання лише «потрібних» законів та нормативних актів, нехтування майбутнім, власною репутацією, обман споживачів.

Перехід від нецивілізованого підприємництва до цивілізованого представляє певний історичний процес. Тривалість цього процесу визначається багатьма факторами, серед яких ступінь та характер втручання держави в економіку, політична й економічна стабільність, рівень добробуту нації, кваліфікація робочої сили.

Так, держава може позитивно сприяти налагодженню нормальних ділових стосунків між підприємцями через механізм правового регулювання, спрощення процедур реєстрації підприємств, прозорість тендерів, організації підготовки кадрів для керування бізнесом тощо. В Україні лише за 2004 рік відбулося 38 змін в правилах оподаткування.

Політична нестабільність може провокувати розвиток тіньової економіки, виникнення у підприємців невпевненості у майбут-

ньому, втечу капіталу, приховування прибутків: опитування підприємців показало, що 4/5 приховують виручку від оподаткування. Чим більш рівень добробуту нації, а саме сталість доходів, їх достатність для створення заощаджень створюють нормальну основу для започаткування власної справи, такий же позитивний вплив має і кваліфікація робочої сили: значна частина приватних підприємств створювалася саме кваліфікованими, високооплачуваними спеціалістами.

Однак помилково зводити всі проблеми підприємництва до малого бізнесу. Нормалізації ділових стосунків та підвищення культури бізнесу вимагає середній та великий бізнес.

У цьому напрямку вже відзначаються позитивні зрушення. Так, за даними обстеження підприємців, проведеним Міжнародною фінансовою корпорацією, термін реєстрації підприємства скоротився з 4 міс. у 2004 р. до 1 міс. в 2005 р., однак у середньому одне підприємство перевіряється 9 разів на рік. Перегляду підлягають 8417 нормативних актів центральної влади, вже 4,8 тис. актів визнано невідповідними принципам регуляторної політики та потребують перегляду або скасування (станом на середину 2005 року).

В Україні слід розширити доступ підприємців до фінансових ресурсів шляхом заснування великої мережі за підтримки держави венчурних фондів, подальшого розвитку спеціального банківського кредитування, компенсацій та субсидій, особливо за напрямками бізнесу, що мають великий соціальний ефект (екологія, освіта, культура, наука, прикладні та фундаментальні дослідження, охорона здоров'я тощо). Сприяти захисту прав власників бізнесу буде впровадження передових стандартів корпоративного управління, яке передбачає прозорість компанії для ринку, відповідальність керуючих, гарантування прав дрібних акціонерів.

Література

1. *Воротіна Л. І.* Малий бізнес та підприємництво в ринкових умовах господарювання. Навч. посіб. / 3 вид., доп. і перероб. — К.: Європейський університет, 2004. — 308 с.
2. *Мокряк В.* Проблеми формування і розвитку підприємництва в процесі пострадянського трансформування суспільства // *Економіка України.* — 2004. — № 11. — С. 49—57.
3. www.bank.gov.ua

Стаття надійшла до редакції 08.11.2006